

Társadalmi szempontok a népnyelvkutatásban.

Adatok a népi udvarias beszédhez.

A népnyelvkutatás módszere, elvei és szempontjai sokat fejlődtek, gazdagodtak az utolsó félévszázadban szerte a világon mindenütt, ahol a nép nyelvét behatóan búvárolják. A magyar népnyelv búvárlása is sokat mélyült és gazdagodott azalatt, míg tájszóláskutatásból népnyelvkutatássá lett. De míg ide eljutott, nagy utat tett meg, és ez az út nem volt mindig egyenes. Voltak zökkenők, kitérések. Sőt volt egy időszak, a XX. század eleje, amikor a népnyelvkutatás lehanyaglott és az iránta való érdeklődés megcsappant. Pedig ugyanekkor a magyar nyelvtudomány a többi területeken kimagasló eredményeket ért el, különösen a szófejtés, a nyelvtörténet és az összehasonlító nyelvészet terén. Csúry Bálint érdeme, hogy a magyar népnyelvbúvárlat ügyét a mélyből kiemelte és kutatásai, eredményei, szempontjai, módszere révén a korszerű magyar népnyelvkutatást megalapította. Csúry Bálint működésének legnagyobb jelentősége, hogy a népnyelvbúvárlatot öncélú tudománnyá, illetőleg kutatási ággá emelte. A *Szamosháti Szótárban* Csúry egy nyelvegység összes kifejezéseit teljes szó- és szóláskészletét igyekezett összegyűjteni, tekintet nélkül arra, hogy ezek közül egyesek megvannak-e a köznyelvben, vagy sem. A teljességre való törekvés Csúry Bálint és vele együtt a korszerű magyar népnyelvbúvárlat jelszava, csak úgy, mint a finn észté vagy németé. Csúry Bálint másik fontos szempontja az volt, hogy a nyelvi jelenségek vizsgálatára legalkalmasabb a népnyelv, mint a nyelv természetes alakja. Nem jelenti ez természetesen azt, hogy a nyelvtudomány vesse el vizsgálataiban az irodalmi és társalgási nyelvet. Hiszen az irodalmi nyelvnek is számos tisztázatlan kérdése van, amit a nyelvtudománynak kell megoldania. Csúry későbbi tanulmányaiban az egyes nyelvi jelenségek történetét is feltárta. És a korszerű magyar népnyelvkutatás azt vallja, hogy népnyelvi alapon nyelvtörténetet is kell művelni. Sőt továbbmenve, nem elég egyszerűen a népnyelvi jelenségek lejegyzése és összegyűjtése,

hanem azokat értékesíteni kell a nyelvtudomány számára. Ez azt jelenti, hogy a népnyelvbűvár a nyelvészetnek nemcsak egy kis szűk területét műveli, nemcsak hecses adatokat szolgáltat a nyelvtörténésznek vagy a szófejtőnek és a nyelvtudomány többi művelőinek, hanem anyaga összegyűjtése és rendezése után a legegységesebb nyelvészeti munkát végzi. — Csakhogy szélesebb alapokon lát hozzá a munkához, az élő nyelvi tényekből kiindulva, ezeket beállítja a történeti fejlődés keretébe, és mint a nyelv természetes alakjának vizsgálója a legközelebről tapasztalva és érezve a nyelvi jelenségek főrugóit, meglátva azokat az erőket, amelyek a nyelv életében hatnak és érvényesülnek, megállapíthatja a nyelvi törvényszerűségeket és meghatározhatja az egész nyelvi rendszert. Sajnos, a magyar népnyelvkutatás még nem jutott el idáig. Még az anyagösszehordás fáradságos munkájával kell sok esztendő teltöltenie. De sohasem szabad felednie, hogy az anyag összegyűjtése csak eszköz a cél elérésére és már a gyűjtés közben kell látnia a széles távlatokat.

A népi tudomány, népiségtörténet, néprajz fellendülésével együtt számítani lehet a népnyelvkutatás megerősödésére és megizmosodására. De éppen ekkor vigyázni kell arra is, hogy az eddig végzett munka tanulságait levonjuk, módszerünket fejlesszük és tökéletesítsük, szempontjainkat gazdagítsuk. — A népnyelvkutatás főbb kérdéseit és a gyűjtés módszerét nagy vonalakban vázolta Csűry Bálint. (*A népnyelvbűvárlat módszere*. ATurul Szövetség népkutatási füzetei. 1. szám. Budapest, 1936.) Most egy olyan kérdéssel szeretnék foglalkozni, amelynek szempontjait Csűry Bálint a gyakorlatban érvényesítette, de módszertani füzetében ki nem fejtette és ami a nyelvészeti kutatásokban eddig kevésbé jelentős szerepet játszott és ami a magyar népnyelvkutatásnak még nem eléggé markáns vonása, ez a társadalmi szempont a népnyelvkutatásban. Amint a köznyelvet beszélők tábora is több társadalmi osztályra tagolódik és a köznyelv is különbözik születés, foglalkozási ágak és a műveltség különböző foka szerint, éppenúgy nem teljesen egységes nyelv a népnyelv sem, mert nem egységes a népi társadalom sem. A népi társadalom főbb típusai a nagygazdák, kiscgazdák, törpebirtokosok, zsellérek, cselédek, napszamosok, pásztorok, kubicosok stb., sőt tágabb értelmezésben ideszámíthatjuk az ipari munkásságot és a kereskedelemmel foglalkozókat is. A meg lehetőségen tagolt népi társadalomnak a nyelvében is találunk kisebb-nagyobb eltéréseket. Eleve külön kell tárgyalnunk a nagyvárosba került és eredeti környezetüktől elszakadt, a polgárosodás útján lévő ipari (különösen gyáripari) és kereskedelmi munkásság, a nagyvárosi iparosok és kereskedők, meg a városi proletariátus nyelvét. Az ő nyelvük tanulmányozása is érdekes a nyelvtudomány számára. Ez az ú. n. városi népnyelvkutatás. (L. B á r c z i G é z a : *A pesti nyelv*. Magyar Nyelvtud. Társ.

kiadványai. 29. sz. Budapest, 1932, továbbá Bárczi: *A városi népnyelv kérdéseire*. Magyar Népnyelv III.) De a mezővárosok és a nagyközségek, főképpen pedig a falu iparos és kereskedő társadalmának nyelvi problémái már a népnyelvkutatás keretébe tartoznak. Magyar jellegű, tősgyökeres, régi népi hagyományokat ápoló nagy városnak, egy egész országrész művelődési középpontjának, Debrecennek nyelvi problémáira Csúry Bálint mutatott rá találóan „*A Debrecen-kutatás feladatai*” című dolgozatában (Pap Károly emlékkönyv. Debrecen, 1939). Mi jelen dolgozatunkban a falvak, nagyközségek, mezővárosok népének nyelvi problémáival akarunk foglalkozni a társadalmi kérdés szempontjából.

Amint más a nagygazda házatája, más a ruházkodása, más a táplálkozása, mások a szokásai, más a szórakozása, mint a törpebirtokosnak, vagy a zsellérnek, éppenúgy kell lenni valami eltérésnek a nyelvükben is. Ezért hibás módszerrel indul útjára a kutató, ha egy község nyelvének tanulmányozásában csak egy társadalmi réteg, a legjobban megközelíthető kis- és törpebirtokos osztály nyelvét tanulmányozza, vagy egyik községben csak a korcsmákba könnyen becsalt napszámosokkal, másikon pedig csak nagygazdákkal beszélget. Hogy mik az eltérések és különbségek, azt még most pontosan nem tudjuk, de e szempontokra tekintettel kell lennünk, és azért kívánjuk meg a gyűjtőtől, hogy a falu népének mindegyik társadalmi rétegével érintkezzék és hogy szócédulája alá ne csak az adatközlő nevét, hanem társadalmi állását is írja oda, mert ez az adat később sok mindent megvilágíthat. Félreértések elkerülése végett eleve ki kell jelentenünk, hogy az eltérések nem nagyon nagyok és nem érintik az egész nyelvi rendszert, úgyhogy a nép nyelve egy-egy egységen belül a lényegét illetőleg mégis egyöntetűnek mondható. Ilyen értelemben pl. sohasem beszélhetünk egységes köznyelvről. Az alábbiakban néhány tapasztalatomról szeretnék beszámolni. Adataimat leginkább Békés békésmegyei nagyközség népi nyelvének tanulmányozásából szereztem. Hivatkozom néhol még néhány biharmegyei községre, ahol több-kevesebb időt töltöttem. Adataim és tapasztalataim tehát csak a Tiszántúlról és annak is egy szűk területéről valók. Lehet, hogy a magyar nyelvterület többi részén más a helyzet. Általános, az egész magyar nyelvterületre, a magyar népnyelvre érvényes tételeket éppen azért nem mondhatok. Nem látjuk még, hogy a társadalmi tagolódás a magyar nyelvterület különböző részein milyen nyelvi eltéréseket idéz elő. Nem tudjuk ezt azért sem, mert népünk az ország különböző vidékén a társadalmi fejlődésnek különböző fokán áll. Vannak községek, ahol a falusi társadalom meglehetősen egységes. Ilyen helyeken nincs éles társadalmi tagolódás, és már eleve nem beszélhetünk jelentős nyelvi különbségekről. Vannak vidékek, ahol megvan a régi társadalmi rend, máshol ez már bomlófélben van. Egyes vidé-

kek a polgárosodás terén már elől járnak, máshol inkább megtaláljuk az ősi népi életformát. Ezeket a fejlődésbeli különbségeket a népkutatás minden ágának tekintetbe kell vennie. Éppen így a nyelvésznek, a népnyelvbúvárnak is. A társadalmi tagolódás okozta nyelvi eltérésekkel a jövő népnyelvkutatásának számolnia kell. Éppen azért tartjuk szükségesnek a kérdés felvetését. Ahhoz, hogy megnyugtató feleletet tudjunk adni, még sok részleteredményre van szükség. Megfigyeléseink közbebocsátásával csupán azt a célt szeretnénk szolgálni, hogy a népnyelvkutatók figyelmét erre rátereljük, és mások ilyen irányú megfigyeléseinek és tapasztalatának értékesítésével a népnyelvkutatás szempontjait gazdagítsuk, magát a kutatást elmélyítsük. Fejtegetéseink során előbb a zártabb népi társadalom nyelvéről szólok, azután pedig a polgárosodás nyelvi hatására, illetve a köznyelvnek a népnyelvre gyakorolt hatására, a fiatalok és öregek nyelvi különbségére, a nemzedékek nyelvi problémáira térek rá.

Legfeltűnőbb sajátása és legjellemzőbb tulajdonsága egy nyelvjárásnak a hangok kiejtése, a hangsúlyozás, a hanglejtés, szóval mindaz a nyelvi jelenség, ami a hangtanba tartozik. A hangtan nagy jelentőségére mutat az is, hogy a nyelvjárások felosztásának szempontjai leginkább hangtani természetűek. Fontos kérdés tehát, hogy egy nyelvi egységen belül hangtani szempontból találunk-e lényeges különbséget az egyes társadalmi osztályok nyelvében vagy sem. (Ki kell zárunk e kérdésből a települési különbségekből származó eltéréseket. Az ország jelentős része települési szempontból nem egységes, vannak községek, ahol 2—3 település él együtt, és így a települési különbségek a nép nyelvében is különbségeket idéznek elő. Bár azt lehet megfigyelni, hogy ahol közlekedési akadályok, nagy távolságok — pl. tanyai település — vagyoni helyzeti és felekezeti különbségek nem forognak fenn, ott a kiegyenlítő törekvés érvényesül a népelet minden síkján, így a nyelvben is. Vannak községek, ahol az e kiegyenlítő befefejeződött, máshol folyamatban van. Szülőfalum, Békés nyelvileg az *ē-ző* nyelvjáráshoz tartozik, mégis egyik negyedében, Ibrányban igen sokan *e-ző* nyelven beszélnek. Összeházasodás, elköltözködés révén bizonyos kicserélődés következik be. Talán ez az oka, hogy az *ē* zártsági foka Békésen különböző. Vannak családok, akiknek nyelvében az *ē* zártsági foka kevésbé van meg. Az Ibrány részben lakók nyelve a zárt *ē*, ill. nyílt *e* ejtési különbségétől eltekintve megegyezik a község nagy többségének nyelvével.) Társadalmi szempontból vizsgálva Békés népnyelvi kiejtését, azt tapasztaltam, lényeges különbség nincs az egyes társadalmi osztályok nyelvében. A hangtan szempontjából döntő tényezők: a nyílt *e* és zárt *ē* megkülönböztetése, az *i*-zés, a középső nyelvállású hosszú hangzók (*ú, ű, i*), az *-l, -r, -j* nyújtó hatása, a magánhangzók orrhangúsodása, mással-

hangzóhasonulás stb. egyaránt megvannak a nagygazdák, kisgazdák, törpebirtokosok, zsellérek, paraszti származású iparosok és kereskedők nyelvében. (Az iparosok és kereskedők nyelvi ingadozásáról lejjebb szólok.) Midőn a kiejtés egységéről beszélünk, természetesen csak a fent említett, döntő nyelvi tényeket, a nyelvi rendszer lényegét alkotó elemeket vesszük figyelembe, az apróbb eltérésekkel nem törődünk. Pl. előfordul, hogy az általánosan ejtett *kokas*, *magoss*, *lábom* alakok helyett *kakas*, *magass*, *lábam* alakokat ejtenek. Békésen azt tapasztaltam, hogy a polgárosodó, a középosztályhoz alkalmazkodni kívánczó nagy gazdaréteg is megőrzi nyelvjárása kiejtését. De az anyanyelvi kiejtéshez való ragaszkodást tapasztaljuk a középosztályhoz tartozó egyéneknél is. Aki pl. a zárt *ē* kiejtéséhez szokott hozzá, ha a köznyelvet beszéli is, az illető hangtani helyzetekben zárt *ē* hangot ejt. Teheti ezt annál inkább, mert a zárt *ē* ejtése csak bizonyos hangszínbeli különbséget jelent, tulajdonképpen nem ejt más hangot. (L. e kérdésről Nagy J. Béla kitűnő tanulmányát: *Köznyelvi kiejtésünk*. MNy. XXXVII, 2. Az *ő-ző* nyelvjárásban felnőtt egyének közül sokan pedig *ő-ző* alakot használnak társalgás közben. Irodalmi nyelvünk is sok *ő-ző* alakot vett át. Pl. *sőr*, *sötét*, *fölkel* stb. A beszélő egyén nem tűnik fel műveletlennek, ha más esetekben is használ *ő-ző* alakokat. Az *ő-zés* valóságos divat, és sokan olyanok is használják ez alakokat, akiknek nyelvében nincs meg az *ő-zés*. — Palóc vidékről városba kerülő egyének továbbra is használják a palatális, illabiális *á* és a mélyebb nyelvállással képzett *á* hangokat. Pl. *ányám házá*. Az északkeleti nyelvterületről származó egyének a felső nyelvállású rövid magánhangzókat kedvelik, míg a duna-tiszai nyelvjáráshoz tartozók ugyanezen hangtani helyzetekben a hosszú hangokat ejtik. Tehát az északkeleti *út*, *búza* alakokat ejt, a duna-tiszai pedig *út*, *búza* alakokat stb. Aminthogy kevesen ejtik az *út* és *kút* szavunkat az akadémiai helyesírás és a palóc kiejtés szerint: *út* ~ *utat*, *kút* ~ *kutat*, hanem vagy *ut* ~ *utat*, *kut* ~ *kutat*, vagy pedig *út-útat*, *kút-kútat* alakokat mondanak.

Ha tehát a középosztály nyelvében is megvan az állandóság, és az irodalmi nyelv és az írás-olvasás sem szorítja ki az eredeti ejtémódot, még jobban megvan az anyanyelvi kiejtéshez való ragaszkodás a nép nyelvében. A békési parasztember annyival inkább megőrzi az eredeti kiejtést, mert környezete művelt társadalmi osztályának, legalább is az arra a vidékre való és gyökeres nagy részének kiejtésével sem jut ellentétbe. A köznyelv hatására legfeljebb az *i-zést* hagyná el, vagy pedig a köznyelvi hosszú *ó* és *ő* hangnak megfelelő *óu*, *őü* diftongust ejtené rövidebben. Békésen mégis azt tapasztaltam, hogy nemcsak a szegényebb népi társadalmi osztályok, de a módosabbak és vagyonosabbak is a népi kiejtéshez ragaszkodnak még az *i-zés* és a diftongusok kérdésében is. Természetesen ha maguk között,

eredeti környezetükben vannak és beszédmódjukat változtatni nem akarják. Nagyjából ezt tapasztaltam a biharmegyei Derecskén is. Nagyon jó volna, ha a népnyelvi tanulmányok e szempontra is kitérnének és a magyar nyelvterület többi részéről is volnának adataink erre vonatkozólag.

A névragozás, igeragozás, szóképzés és mondatfűzés, tehát az alak- és mondattan szempontjából vizsgálva a békési népnyelvet sem vettem észre — legalább is eddigi megfigyelésem szerint — lényeges és állandó különbségeket a népi nyelvben a különböző társadalmi osztályoknál. Lényeges eltérések tapasztalhatók azonban a szó-, szóláskincsben, a kifejezés módjában és a beszéd stílusában. A beszéd stílusához sorolom a beszédet élénkítő, fűszerező indulatszavakat, sóhajtozó, sopánkodó kifejezéseket, állandó fordulatokat, mint pl. *ou, hm-hm, jāj-jāj, hinnye, ějnye, ně, ni, hé, isz, la*, a nyelv csettintésével képzett *ccc*-féle hangokat, *hujujúj, hotyháték, asszonygya* stb. alakokat. Ezeket inkább a szegényebb társadalmi rétegek, törpebirtokosok, zsellérek, napszámosok, cselédek, kisiparosok és különösen a nők nyelvében figyeltem meg és jegyeztem le többször. Ha tehát a hangtan, az alaktan és mondattan területein nem is talál lényeges eltéréseket a népnyelvkutató az egyes társadalmi osztályok nyelvében, a szókincs, a jelentéstan, a népi előadásmód és kifejezésmód, a népi stílus tekintetében már szembeötlő különbségekre bukkan. Ez érthető is. A nyelvnek ezen elemei változhatnak, cserélődhetnek leginkább a nélkül, hogy az egész nyelvi rendszert befolyásolnák. Midőn a társadalmi osztályok nyelvi különbségéről beszélünk, itt találunk legtöbb biztos adatot. Vegyük sorra most e különbségeket!

Mindenekelőtt különbség van a szókincset és kifejezésmódot illetően a nők és férfiak beszéde között. Ez adódik a nemi különbségből és a nők foglalkozásából, társadalmi helyzetéből. A nők beszédében az érzelmi elemek, célzások, rövidítések, a festői, színes kifejezések, túlzások és nagyítások sokkal nagyobb szerepet játszanak, mint a férfiakéban. De a férfiak és nők eltérő foglalkozása, illetve a foglalkozás egy-egy részének megosztása is idéz elő különbségeket a szókincsben. Vannak bizonyos foglalkozások, mint pl. a szövés, fonás, hímzés stb., amelyek női munkák és az ehhez tartozó teljes szókincset nem ismerik a férfiak. Ezzel szemben a mezőgazdasági munkák egyes ágainak (pl. hordás, kaszálás, kazalrakás), továbbá népi építkezés, lóápolás stb. teljes műszókincset nem ismerik teljesen a nők. A kisgyermekkel való foglalkozás, a betegápolás inkább női munka. A népi gyógyításmódokat, a különböző babonákat is inkább a nők őrzik. De van ez eddig említetteknel egy sokkal fontosabb szempont. Tekintve, hogy a nők sokkal zártabb közösségben élnek, mint a férfiak, beszédjük sokkal konzervatívabb, mint a férfiaké, akik a munkavállalás, katonáskodás (háború) következtében a falujokból elkerülnek, a közéletben is nagyobb

szerepet játszanak, a művelt társadalmi osztályokkal többen érintkeznek és így a legkülönbözőbb behatások alá kerülnek. A különböző élmények, az idegenben tanult kifejezések, szólások sok régi, honi kifejezést és nyelvi formát szorítanak ki nyelvükből. A nők sok régi kifejezést, szólást, közmondást őriznek, ápolnak, általában a nyelvi hagyományokhoz szívósabban ragaszkodnak. Különösen jelentős a nők szerepe e tekintetben a nemzetiségekkel kevert területeken és idegen uralom alatt élő véreinknél. Csúry Bálint többször hivatkozott a csángókra, akiknél a férfiak megtanulták a román nyelvet és a kétnyelvűség sok minden változást idézett elő nyelvükben, elsősorban szókincsükben, még a nők őrizték régi beszédet, az anyanyelvet. S ugyanilyen megfigyeléseket tett a román uralom alatt Erdélyben Szabó T. Attila. Hasonlót észleltek német és francia nyelvészek saját hazájukban és más országokban. De megfigyelték ezt már az ókorban is. Hermann Hirt: *Etymologie der neuhochdeutschen Sprache* (2. München, 1921) c. munkájában idézi: Platot (Kratylos 418 B.): „Du weizt, dass unsere ältere Generation das Jota und Delta häufig anwandte, und nicht zum wenigsten die Frauen, die überhaupt am meisten die alte Aussprache erhalten“ (280. l.). Schmidt József: *A nyelv és a nyelvek* (Budapest, 1923) című munkájában hivatkozik Cicero megfigyelésére. „A római nők Cicero szerint másképpen beszéltek, mert nem vettek részt a nyilvános életben, amely természetesen más kifejezéseket kíván, mint a mindennapi otthoni élet“ (171). Schmidt (idézett helyen) utal továbbá arra, hogy Törökországban a nők nyelve tisztább, mint a férfiaké, akik sokkal több arab és perzsa kifejezést használnak. Hasonlóan áll a dolog Görögországban s általában a Balkán-félszigeten, ahol a férfiak sokféle megfordulnak és általában több nyelvet beszélnek.

Külön műszókincse van az egyes foglalkozásoknak, a különböző iparágaknak. Népnyelvi szempontból különösen érdekelnek bennünket a régi magyar iparágak, mint a hentes, varga, tímár, szűrszabó, gubacsapó mesterségek, a malomipar (szárazmalom, szélmalom, vízimalom) a kovács, kerékgyártó, az ács, kőművesmesterség stb., továbbá azok az iparágak, amelyek nemrégén még háziiparok voltak, mint pl. a fazekas, talicskásipar, kosárfonómesterség stb. De nem közömbös a nyelvtudomány szempontjából a többi iparág műszókincse sem. Tehát azok az iparágak is feldolgozandók, amelyek idegenből kerültek át hozzánk, vagy ha magyar eredetűek is voltak, később erős, idegen hatás alá kerültek s így műszókincsük egy része meg nem honosodott idegen szó, pl. az asztalos, lakatosmesterség stb. Éppenígy nem hanyagolható el a kereskedelmi élet szókincse sem. Érdekes, pl. a vásári alkudozás és a kupeczek szó- és szóláskincse. Az iparosok nyelvének tanulmányozásában azonban nagyon kell vigyázni arra, hogy az ő kiejtésüket nagy-

ban befolyásolja a köznyelv és nagymérvű ingadozást lehet találni náluk a köznyelv és a népnyelv közt. Nagyon sok függ természetesen az illető egyéntől. Polgárosodni vágyó iparosok nyelvében sokkal több köznyelvi alak található. A köznyelvhez való közeledést lehet tapasztalni azoknál az iparosoknál és kereskedőknél is, akik más nyelvterületről valók és így nekik a köznyelvhez való közeledésüket nemcsak polgáriásodási vágyuk segíti elő, hanem az is, hogy környezetük nyelve idegen számukra. Paraszti családból származó iparosok, kereskedők különösen kisebb falvakban és községekben azonban legtöbbször megőrzik a népnyelvi kiejtést. (A polgárosodásról s a köznyelv hatásáról lásd lejjebb.) Az egyes mesterségek és foglalkozások nyelve nemcsak azért értékes, mert minden mesterség új szakkifejezéseket teremt, hanem azért is, mert a mester az egész világot és az életet a maga mesterségének szemüvegén keresztül nézi és szakkifejezéseit az élet más jelenségeire is átviszi. Nyelvünk művelődéstörténeti kapcsolatainak bűvárai kimutatták, hogy nyelvünkbe számos kifejezés került be a különböző mesterségek nyelvéből. Pl. cserbenhagy, elkallódik stb. Számos megfejtetlen szólásunk és kifejezésünk nyitjára tudnánk rábukkanni, ha a mesterségek szaknyelvét ismernők. Természetesen összegyűjtendők az összes háziiparok műkifejezései, továbbá a méhészkedés és a halászat szókincse is. — A halászok a maguk zárt közösségében külön társadalmi osztályt jelentenek. Sajátos életmódjuk külön nyelvet termel ki. A pásztorok életmódjával már többen foglalkoztak, nyelvüket is többen tanulmányozták, de még pontosabb ismeretekre volna szükség. Valószínű, hogy pásztoraink nyelve még sok régi nyelvi kincset őriz és sok titkot rejteget. Nemcsak szó- és szóláskincsük, de beszédjük stílusa, az egész kifejezésmódjuk elüt a gazdátársadalom nyelvétől. Népnyelvbűváraink nem foglalkoztak még a kubikosok nyelvével. Nemcsak a közös munka, a földmunka szabja meg e társadalmi réteg nyelvét, hanem közös sorsuk, hasonló életviszonyaik is. Futólagos megfigyelésem szerint ez a társadalmi réteg nyelvében kevésbé konzervatív. Már csak azért is, mivel a kubikos élete nagy részét szülőfalujától távol, idegen környezetben tölti. Több nyelvjárás és a köznyelv hatása éri. Számos köznyelvi szólást és kifejezést mutat a kocsisok, a földbirtokosok és középosztálybeli egyének mellett szolgálatot teljesítő inasok nyelve. Ezek hangtani szempontból is igazodnak a köznyelvi kiejtéshez. A cselédlányok szolgálásuk idején egy pár köznyelvi kifejezést megtanulnak s igyekeznek „urasan“ beszélni. De ha paraszt emberhez mennek feleségül, és így népi környezetükbe visszakerülnek, nyelvük megtisztul a felvett idegen elemektől.

A népnyelvkutatónak meg kell vizsgálni azt, hogy egy-egy szó és kifejezés melyik társadalmi réteg nyelvében van meg. Nagyon érdekes szempont továbbá a népnyelvi szótár készítője

számára az is, hogy egy-egy kifejezés milyen jelentésben él a különböző társadalmi osztályok és foglalkozások nyelvében, illetve, hogy egy-egy szó milyen jelentésben él a különböző foglalkozási ágak szókincsében. A békési népnelvben pl. *herül*, *herül* azt jelenti, hogy heréjétől, nemzőképességétől megfoszt. A kaskötők nyelvében, tehát szűkebb körben azt jelenti, hogy a kas karóinak hegyét lemetszi: *Mán Gábor herüli, maga csak karóuzza* (t. i. a kast). A *vasäl* eredetileg kovács-műszó, jelentése: vas alkatrészekkel felszerel. Pl. *szekeret vasäl, lovat vasäl* 'patkol', *csizmát vasäl* 'csizmára patkót ver'. A nők nyelvében *vasäl* 'ruhát vasal, simít'. Bár természetesen a férfiak is ismerik a *vasäl* igének ezt a jelentését. *Vasäl, mēgvasäl* jelenti végre a bilincsbeverést.

Ha már most azt vizsgáljuk, hogy mi a különbség egyfelől a nagygazdák, másfelől a kisgazdák, törpebirtokosok, és napszamos zsellérek szó- és szóláskincse között, akkor azt mondhatjuk, hogy a nagygazdák vagyoni helyzetük és tanultságuk, olvasottságuk szerint sok köznyelvi kifejezést használnak, amit a szegényebbek nem ismernek, vagy legalább is nem élnek vele. Használnak nagyobb mértékben idegen szavakat, továbbá néhány idegenből átvett szólást és kifejezést is. Az elmondottak igazolására néhány példát idézek a legkülönbözőbb társadalmi rétegek nyelvéből a békési népnelvől.

Napszamosok, részesmunkások: *Gyere te Jani csaplár, öntök a nyakadba, hogy mēgmosakodöl.* — *Na jányok lēmosni a tavaji pōrt, ami tavāj rátok hárült.* — *Vóút elik takaros esőü, āra kim Pēcē sík víz vóút.* — *A komisz ruhába nem ösmērszik, hoty ki kereskēdöü, ki főüdmives.* — *Nígy-öt napot nem bír ki a gyomor üressenn.* — *Van kēnyeretek? Nēküň nincsem mos sē a nagy munka árann* (Varga István tanyáján lejegyzett beszélgetésből).

Piaci kofa: *Ebbe kelendöüp cik vóút, azír asztat jop szereztem árúlni.* — *Inkáp kövér rucáväl szokok foglalkozni.* — *Csak nē viszēt haza csúfnak aszt a kis csomóút? É ha valamit fēlhozok, oda szokom adni.* (Ferenzi Istvánné 46 éves.)

Napszambajáró, törpebirtokos asszony: *Rám szorült a liba, a jányom ēlmēnt kőübölni 'sétálni, szórakozni'.* — *A tekintetēs asszony? Nem sējtlettem rígecské, hoty kijöt vóuna.* *Inci kisasszon kijövoget, ütlet látom.* (Lukács Istvánné 33 éves.)

Törpebirtokos férfiak: *Eszt a kērtkaput mír tittották ēl, kinek fáj rá a lēlke? Vóút az valamikor ēccēr vaty kéccēr nyitva, ahogy jöttem az öüszön, de rájta vesztettem.* *A gazda asz monygya, hoty it másnak járóuja nincsen.* — *Ha asz monygya, hoty it ne járjék sēnki, hát az éngem rettenetēskippem bosszant.* — (Köpe István 68 éves és Kovács Sándor 62 éves.)

Kisgazda: *Sok szemēt léadott ez az ēty csü tengiri.* *Ojā lusta vóút a napszamos, hogy jóúväl kevesep csül hajított ēl, mint é.* (Varga Sándor 50 éves.) *Mán én ēlszóurtam a magot a jóüdbe,*

nem tudom ki kél-i? Hát az ű magjok elik hibás vóút, mēr nem kēlt ki. A tē magod mint kikēlt? (Varga István 51 éves.)

Kisgazda felesége: Igyekézzél Róúza, hogy a csōrda előűt hazamēnny. Mēg a kotlóút mēgnizzéd, mēr mos kél a csírke. — Nem azír mondám én, csak sokszōr mēgvā, ha csinálnánk valamit, ojan cseléd jō, hogy nem akārjuk. — Na nizzük, hát mit tud? Élnyúlik ez úgy, mint a másik? Szípen kinyúlt, nem hijába hogy mēk tapickáltam. — A tepsit mēg vēhet ki, igēncsak. Alúl mán piross, tetejül nem. (Varga Istvánné 50 éves.)

Nagygazda felesége: Sok gyümōűcsöt ēvett, ērontotta a gyomrát, azír fakúlt mēg, azelőűt mēg ojam piros vóút, mint a kinyíllot róúza. — Azír, hogy nagyok vóútak, nem szigyēltek ējönni a téjir. — Ősmértem Vig Gábōrt, hogyne, de rigēnn ēlhalt am má. (Özv. Kocsor Mátyásné 76 éves.)

Nagygazda: Úgy vā, ha az embēr másoccōr nōűsül, a legi-siggēl hējt kék álni, az időű mēg ējjár. (Minek pereskednek?) Azír, hogy az ügyvédnek is lēgyik. — Ád be búzát a kiállításra? Azír holy kritizájjanak, b'aggyak. — Dicsōűssig, ahogy mēg-állotta a hējűt. Kirántotta a jóúdíjat. Hát ez a Kocsōrné fija is mi csinál? Kevés írtike van előűttem. Értesítettem az apját, hogy mi csinál a jóú fija. Nem tuta tudományát érvényēsíteni. (Baji Imre 62 éves.)

Esküdtek a községházán: Nekēm az a mēg-gyōűzőűdisēm, hogy ēre nem kerül sōr. Az ém mēgíttilisēm szerint, éltg lēssz a kēnyír újig. — Hát nem értéd, pég észszērű. Kirlek alásan, csináj, amit akārsz, én nem hējjesēlēm. Aki valami oknál fogva nem tuggya ēlvetni a vetōűmagot, annak igazōlni kell.

Polgárosodni vágyó iparos: Mindēnnap ēty kiló hūs vóút dēre ebēdre. Ottan tanár úr, nagyon jól van. Valóságos ēldorádó. Addig nem is gondōltam, hogy ijen kössig is létezen, ahol ijē jó nép van. Eggy éve, hogy a mēkszálló csapat bevonúlt, azút eszt a divatot vēttik jēl. Ojjan hazafijas magyarok, tanár úr kērēm, hujujúj, azok osz magyarok. (Egeressi László 52 éves.)

A felsorolt példák mutatják, hogy a módosabb gazdák nyelvében több köznyelvi kifejezés él, amit a szegényebbek nem használnak, így: írtik, érvényēsít, mēggyōűzőűdis, mēgíttilis, észszērű, kirlek alásan, kritizál stb. De a legfontosabb az, hogy a gazdák, ha köznyelvi kifejezéseket is használnak, igyekeznek azokat nyelvjárásuk hangtanához idomítani. Teszik ezt pedig tudatosan, büszkék lévén nyelvükre is. Általában nyelvi vonatkozásban is a hagyományokhoz való ragaszkodás dönt. A polgárosodó nagygazda nem akarja elhagyni környezetét, míg az iparos és kereskedő inkább a középosztályhoz akar közeledni. Náluk a polgárosodás rohamosabb, gyorsabb. A gazdaember házán, szóbája berendezésén és öltōzkōdésén is megtetszik a divat, az ú. n. úri divat hatása, de az elemek lassabban cserēlōdnek, a keretek nagyjában megmaradnak. A gazda sajátjává akarja tenni a felülrōl alászálló művelōdési tartalmat, magához

akarja idomítani azt, aminthogy tette azt évszázadokon keresztül. Az iparos, különösen pedig a kereskedő ember el akar szakadni környezetétől, mohóbban veszi át a felülről leszálló javakat, nem igyekszik azt áthasonlítani, hanem minél tökéletesebben átvenni, már amennyire módjában van, vagyis ha vagyoni helyzete és műveltsége megengedi. Éppen ezt látjuk a nyelvben is. Így értjük meg azt is, hogy a nagygazda beszéde — még ha köznyelvi elemekkel is kevert — népi marad, az iparos és kereskedő emberé pedig átmenet a népnyelv és a köznyelv között. A környezettől, helyi hagyományoktól és nyelvtől való elszakadási hajlamot iparosoknál és kereskedőknél azonban inkább csak nagyobb községekben és mezővárosokban lehet megfigyelni. Kisebb falvakban, mint már fentebb is említettem, ahol a társadalmi tagozódás nem olyan éles, a helyi hagyományokhoz és a nyelvhez való ragaszkodás is erősebb. Különösen a kettős foglalkozású iparosoknál és kereskedőknél, akik mesterségük folytatása mellett mezőgazdasági munkát is végeznek. A gazda azonban nagyközségekben, mezővárosokban is kitart a helyi hagyományok mellett.

De nemcsak a köznyelvi szó- és szóláskincsnek van hatása a népnyelvre és elsősorban a vagyonosabb népi társadalmi osztályok nyelvére, ami lassan-lassan lejjebb-lejjebb vonul; nemcsak a szó- és szóláskincs anyaga változik lassan és észrevétlenül, hanem változik a népnyelv minden eleme is. Fejlődik, alakul a nyelv hangtani, alaktani, mondattani vonatkozásban is. A fejlődés nem mindig a köznyelv hatására történik, van önálló nyelvi fejlődés is. A népnyelv a mellett, hogy régi alakokat őriz, a természetes nyelvi változásoknak jobban alá van vetve, és mivel írás, megkötöttség, konvenció nem gátolja a fejlődést, sokszor jóval megelőzi fejlődésben az irodalmi és társalgási nyelvet. Csak egy pár békési példát említek: Így pl. a *szívonó* orrhangúsodás útján keletkezett a *szénvonó*-ból. Míg a társalgási nyelv megmarad ezen a fokon: *szévonó*, a népnyelvben a fejlődés második foka is bekövetkezik, az *i* elveszti az orrhangú színezetét, így a szóból *szívonó* lesz. Hasonló fejlődés eredménye *píz* a *pénz*-ből. Néha a köznyelv is szentesíti és átveszi a népnyelvben megtörtént változásokat. Így elizió útján esett ki az *a* a következő szavakban: *konyhājító*, *gazdasszony*. Ma a társalgási nyelv is így használja őket. Így szentesítette Békésen a népnyelvben végbement változást a *Dáfok* helynévben, ami a *Dámu fok*-ból származik, így vette át a köznyelv a *Dítér* helynevet is, ami *Détér*-ből keletkezett. Igen sokszor azonban a népnyelv természetes fejlődésének iránya megegyezik a köznyelv hatására bekövetkezett nyelvi változásokkal. Így pl. Békésen és Derecskén egymás mellett él a *humlok* és *homlok*, a *huva* és *hova*. A fejlődés iránya a nyiltabb tőhangzós alak. Ez esetben lehet önálló nyelvi fejlődésről beszélni, de lehet hogy a köznyelvi alak szorítja ki a régi nép-

nyelvi alakot. Békésen és Derecskén úgy tapasztaltam, hogy a nyelvi változások általánosak, nincsenek társadalmi osztályokhoz kötve, egy-egy régi alak elhagyására való törekvést megtalálunk nagygazdánál, törpebirtokosnál, zsellérnél egyaránt. Lehet azonban, hogy vannak olyan községek vagy városok, ahol élesebb társadalmi tagoltság mellett a módosabb társadalmi osztályok nyelve, tekintve, hogy az ő nyelvük van kitéve legjobban a különféle művelődési hatásoknak, gyorsabban változik, mint a szegényebbeké, nemcsak a szókincset, jelentést, népi előadásmódot és stílust illetőleg, hanem alaktani, sőt hangtani vonatkozásban is.

A nyelvi változások az öregek és fiatalok beszédje közti különbségben fejeződnek ki legvilágosabban. Legtöbb népnyelvkutató megjegyzi, hogy eltérés van a fiatalok és öregek beszéde között. Csúry Bálint írja módszertani füzetében: „Magam tapasztaltam a Szamosháton, a magam falujában, hogy gyermekkoromban az öregek beszédében általános volt az *-ít* képzőnek *-ét* változata: *fördét, igazét, tanétóú úr, burét, nyerét* stb. A mai nemzedéktől már csak elvétve hallja az ember (Csúry: i. m. 24. l.). A békési népnyelvben megfigyeltem, hogy az öregek ezt mondják: *cúkōr, cūkōrt, cūkoros, tūkōr, tūkōrt*. A fiatalok ezt mondják: *cukōr, cukrot, cukros, tükōr, tükrot*. Az öregek: *pohár-pohárt*. A fiatalok: *pohár-poharat*. Az öregek: *fű, étű fű hagyma*, a fiatalok: *fěj, étű fěj hagyma*. Az öregek azt mondják: *té*, a fiatalok: *těj*. Öregek: *finom*, fiatalok: *finom*. A változások nemcsak hangtani természetűek, kiterjednek az alaktanra is. A derecskei népnyelv igeragozásának tanulmányozása közben azt tapasztaltam, hogy a derecskei népnyelvben az elbeszélő mult teljes gazdaságában megvan, nemcsak öregek, hanem a fiatalok is használják. Használják továbbá az összetett multidős alakokat is. Tehát: *láltam* mellett a *láték vala, láttā vala, láttā vóút* alakokat is. A *láték vala, láttā vala, láték vala* alakok azonban már inkább csak az öregek nyelvében vannak meg, és az elbeszélő mult is lassan kivész a derecskei népnyelvből. Mikor először beszéltek velem, vagyis beszédjüket a köznyelvhez akarták idomítani, kerülték az elbeszélő multat is. Az elbeszélő és összetett mult alakok tudatos régiség nyelvükben. Ezt már szívesen elhagyják. (Végh J.: *A derecskei népnyelv igerővei és igealakjai*. Magyar Népnyelv. II.)

A régibb nyelvállapotot elsősorban az öregek beszéde őrzi. Ebből több népnyelvkutató azt következteti, hogy csak az öregek nyelvét kell tanulmányozni. Pedig már Csúry Bálint figyelmeztetett módszertani füzetében arra, hogy az ifjabb nemzedék nyelvének megfigyelésére is gondot kell fordítani. Ez pedig már sok újszerű alakot tartalmaz. Hibás módszerrel dolgozik tehát a népnyelvkutató, ha az újszerűnek, köznyelvinek vélt alakokat — elsősorban gondolunk itt a szó- és szóláskincsre — fel nem jegyzi. Általában feljegyzés közben

nem tanácsos válogatni. Az értéktelen vagy nem általános jellegű anyag kirostálása az íróasztalnál történhetik meg feldolgozás közben. A népnyelve észrevétlenül, lassan változik. Hogy hogyan változik, azt a kortárs csak néhány jegyében tudja megállapítani. Régi és új népnyelvi felvételek összehasonlításából lehet csak a változásokat pontosan megállapítani. Éppen ezért minden 50 vagy legalább is minden 100 évben fel kellene venni a tényleges állapotot. Roppant nehéz a kortársnak szinkronikus nyelvszemléleti alapon vizsgálva egy-egy vidék nyelvét a nagy, a nyelvi rendszert érintő változásokat megállapítani. A kortárs pl. a mai adatok alapján nehezen tudja megállapítani, hogy egy-egy területen az *ë*-zés, *ö*-zés vagy *í*-zés szűnőben van. — Ha megfigyeljük a változásokat, nem beszélhetünk fejlődésről, hanem legtöbbször átalakulásról. A fejlődés iránya az alaktan terén pl. a gazdag alakrendszer feladása. De az egész nyelvi rendszerben — mint már fentebb említettük — közeledést látunk a köznyelv felé. Iskola és templom, újságok, könyvek, rádió, színház, mozi, hivatalos tárgyalások, leventeintézmény és katonai szolgálat és így tovább, mindjobban terjesztik a köznyelvet. E változások elsősorban a szó- és szóláskincset érintik, de kiterjednek a nyelv többi elemére is. A köznyelvi kifejezések átvétele olykor szükséges is, mert a nép számára ismeretlen fogalmakat jelöl vele. Pl. *váltó*, *kamat*, *nyugta*, *hitel* stb. Az idézett kifejezések a nyelvújítás alkotásai. Ezek lassan leszivárognak a népnyelvbe és kiszorítják néha a régi, idegen kifejezéseket, C s ű r y B á l i n t idézi a *Szamosháti Szótár* bevezetésében, hogy a Szamosháton az emeletet régen *kontignáció*-nak hívták, a telket *sessió*-nak, a magtárt *grennáriom*-nak, a jegyzőkönyvet *protokollum*-nak, a szerződést *kontrektus*-nak. Viszont az is igaz, hogy ezek az idegen, főképp latin szavak a felsőbb társadalmi rétegek nyelvéből szivárogtak le egykor a nép nyelvébe. Amint általában véve az idegen szó és kifejezés felülről száll lefelé. Népnyelvünk még mindig sok olyan latin s német kifejezést őriz, ami nincsen már meg a köznyelvben, viszont az új idegennyelvi átvételek is lassanként lejutnak a nép nyelvébe is. Közlekedéstől, forgalomtól, távol- eső és szélen fekvő területek kevésbé vannak kitéve a köznyelv hatásának, de a központi területek annál inkább. A nyelvtudomány számára értékesebbek azok a nyelvjárások, amelyek régibb nyelvállapotot őriztek meg, a népnyelvkutatásnak mégis kötelessége, hogy felvegye a középső magyar területek nyelvi állapotát is, bár ez a feladat a kutatónak kevésbé hálás, mert nem talál annyi gyöngyszemet, mint a széli területeken. Másrészt a népnyelvkutatás, sőt az egyetemes nyelvtudomány szempontjából fontosak az előbb említett területek már csak azért is, mert a nyelv fejlődésének, alakulásának irányát mutatják.

A köznyelvnek a népnyelvre gyakorolt hatásával tekintélyes külföldi irodalom foglalkozik. A német nyelvészek közül

megemlítjük Oscar Weise: *Unsere Mundarten* (Berlin, 1919) c. munkája idevágó részeit, de különösen ki kell emelnünk Hans Naumann nagy német filológus cikkét: *Über das sprachliche Verhältniss von Ober- zu Unterschicht* (Jahrbuch für Philologie. 1925. 54—69). „Man wird dazu neigen müssen, auf weite Strecken hin und zu einem starken Prozentsatz gesunkenes Kulturgut, gesunkenes Schriftidiom auch in den Dialekten zu erkennen, Niederschlag und Spiegelbild kulturell-politischer Vorgänge in der Oberschicht (62). Die Epochen der Bildungsgeschichte spiegeln sich im Wortschatz der Mundarten wider... Der Wortschatz der Mundarten bedarf eben durchaus einer geschichtlichen Betrachtung, die, ihm noch völlig fehlt. Er ist in der Neuzeit durch Schule und Amt einer fortwährenden Umstilisierung unterworfen; er war es durch andere Institutionen früherer Oberschichten seit je“ (56—57). Ilyen értelemben a német nyelvtörténeti és szöföldrajzi kutatásokra támaszkodva, sorra tárgyalja a nevezetesebb német művelődési események és intézmények, művelődési gócpontok nyelvi hatását, de nemcsak a szókincsre vonatkozólag, hanem alaktani, mondattani és stilisztikai szempontból is. Naumann eredményeit átveszi Adolf Bach: *Deutsche Mundartenforschung* (Heidelberg, 1934) c. munkájában. Naumann rendkívül tanulságos tanulmányában — ellentétben Eugen Lerch romanistával, aki azt állítja, hogy a valódi, magasabb nyelvi élet a felsőbb társadalmi rétegek nyelvében játszódik le, míg az alsó rétegben a nyelv csak elszegényedik — azt vallja, hogy: „Die Mundarten entwickeln sich vielfach schneller, vielmehr sie überhaupt sind die Lebensträger der sprachlichen Entwicklung, im Gegensatz zur Kultursprache, die an sich der lebendigen Entwicklung wesentlich entrückt ist, die nur ein indirektes Leben führt, indem sie widerwillig zuweilen dem Einfluss von unten preisgegeben ist“ (63). (Vö. e kérdéssel kapcsolatban Lerch cikkét hasonló címmel a Jahrbuch für Philologie 1925. évfolyamban 70—124. l., továbbá Emil Öhmann cikkét: *Sprachentwicklung und Milieux*. Neuphilologische Mitteilungen. 1927. 75—89.)

A köznyelvnek a népnyelvre gyakorolt hatásával kapcsolatban még egy szempontot szeretnék megemlíteni. Ismeretes, hogy a parasztember, amikor papjával, tanítójával, „úri embeerekkel“ beszél, hivatalos dologban eljár, igyekszik beszédmódját a köznyelvhez idomítani. Ilyenkor igyekszik a kiejtését is átalakítani, persze több-kevesebb sikerrel. A zárt *ë* hangot nem változtatja meg, hanem *i*-ző nyelvjárásban az *i* helyett a köznyelvi *é*-s alakokat használja. Az *i*-zés neki feltűnő tulajdonság, azon tud változtatni. Tehát *élet*, *szép*, *kép* szavakat mond *ilet*, *szíp*, *kíp* helyett. Csakhogy néha az is előfordul, hogy arra gondolva, hogy *i* helyett *é*-t kell neki ejtenie, akkor is *é*-t ejt, ahol pedig a köznyelv is *i*-t mond: *viz* helyett pl. *túlbuzgóság*-

ban *véz*-t mond. Szabó István szóbeli közlése szerint a békési községházán egy számára készített hivatalos irat kiállításakor az egyik esküdt az ügyirat határa a következőket írta: „A túloldalon *leért* (leírt helyett) ház értéke 600 pengő.“ Hasonló hyperurbán alakokat idéz Schmidt József a latin és német nyelvből: „Miután pl. *au* a népies latinban *ō* lett (*ōrum* < *aurum* ‚arany‘) s a népies *o* a műveltek nyelvébe is behatolt (*sōdēs* < *si audēs* ‚ha úgy tetszik, tessék‘) a póriás kiejtéstől való félelem nem-népies, tehát ‚művelt‘ *ō* helyett is *au* hangot ejtett, vö. *plaudere* ‚ütni‘ e h. *plōdere*. Hogy az *au* ejtés ‚finom‘ volt, mutatja Suetonius anekdotája, amely szerint az előkelő Mestrius Florus egy napon figyelmeztette az alacsony származású Vespasianus császárt, hogy a tőle használt *plōstrum* ‚társzekér‘ szó így ejtendő: *plaustrum*, mire a császár másnap Florust így üdvözölte: *Flaurus*. A legjobb a dologban, hogy a Florus ajánlotta *plaustrum* hyperurbán alak. Épp így: mivel a lipcei szász a ‚művelt‘ *laufen* helyett ezt mondja: *lofen*, azért a már is elég ‚művelt‘ *Ofen* helyett ezt mondja: *Aufen*. Mivel a sváb a német irodalmi nyelv *ei* hangja helyett sokszor *i* hangot ejt (*schliche* e h. *schleichen*) azért a már is irodalmi *ich versichere Sie* helyett ezt mondja: *ich verseichere Sie*“ (Schmidt i. m. 180—81). Hyperurbán alakokkal nem találkozik sűrűn a népnyelvkutató, de gyakran előfordul, hogy a beszélő éppen ő előtte, az idegen előtt fordít beszédmódján, nagy buzgóságában köznyelvi alakokat használ és így kevert beszédet hall a gyűjtő. Neki az a kötelessége, hogy a beszélő egyed természetes beszédmódját figyelje meg és azt jegyezze fel. Tehát addig barátkozzék ismerősével, míg az nem beszél nyelvjárása kiejtésében, mert hisz neki egy település, egy nyelvi egység állandó alkotójegyeit kell megörökítenie, nem pedig a különbségeket. Mégis érdekes és tanulságos néha a beszélő kevert nyelvét megörökíteni. Legutóbb a békési községházán végeztem ilyen irányú megfigyelést. A községházán megfordulók közül többen igyekeztek köznyelven beszélni, de beszédjük közben átütött a megszokott népnyelvi kiejtés is: *Kérem szépen, kényirjegyet kírnénk mi.* — (Mennyi búzájuk van?) *Nincs éty szem sē, énnénk, de nincs mit.* — *Igazólvánt kérnék én, ha lehetne.* — *Nekem tessék adni, az apjának, még a kisjánnak.* — *Úty tessik fēlvēnni, hogy annak nagyob lēgyēn.* — *Mán it van egy része, a tanítou úr csinálta vout.* *Még-jöttem tanítou ur, mán egy részit it haltam.* — *Hát most it van a régi cukōrjegy is. Csak árul mondom, hogy az újat mindik kikap-tuk rá.* Tanulságos volna megfigyelni, hogy melyek azok az alakok, amelyek a legszívósabbak és a köznyelvi kiejtésre való törekvés közben is átütnek. Viszont azt is jó volna tudni, hogy a nyelv elemei közül mit ad fel legkönnyebben a nép? Ebben a vonatkozásban vidékenként és egyénenként nagy eltérések lehetnek.

Mindenesetre tény, hogy a parasztember beszédét nagyban befolyásolja a művelt, tanult, tekintélyes ember jelenléte. Érdekes, amit egyes német és francia nyelvészek írnak e kérdéssel kapcsolatban. Nemcsak a köznyelvhez való igazodásról beszélnek, hanem arról is, hogy a lakosság nagy része megtanulja a köznyelvet, és köznyelv és népnyelv egymás mellett él. Ferdinand de Saussure: *Grundfragen der allgemeinen Sprachwissenschaft* (Übersetzt von Herman Lommel. Berlin und Leipzig, 1931) című munkájában így ír: „Wie dem auch sei, die Schriftsprache setzt sich nicht von heute auf morgen durch, und ein groszer Teil der Bevölkerung wird zweisprachig und gebraucht nebeneinander die Gemeinsprache und den Lokaldialekt. Man kann das in vielen Teilen Frankreichs beobachten, z. B. in Savoyen, wo das Französische eine importierte Sprache ist und den heimischen Dialekt noch nicht unterdrückt hat. In Deutschland und Italien ist es ganz allgemein so: da besteht überall der Dialekt neben der offiziellen Sprache fort. — Das gleiche hat sich zu Zeiten bei allen Völkern, die zu einem gewissen Grad der Zivilisation gelangt sind, zugetragen. Die Griechen hatten ihre koiné, die aus dem Attischen und Ionischen hervorgegangen war, und neben der die landschaftlichen Dialekte fortbestanden. Sogar im alten Babylonien glaubt man neben der offiziellen Sprache örtliche Dialekte nachweisen zu können“ (234). Nyelvi kettősségről ilyen értelemben magyar nyelvterületen nemigen beszélhetünk. Már csak azért sem, mert nálunk a köznyelv és népnyelv között nincs olyan nagy különbség, mint pl. a németben. Eddigi gyűjtőutaimon nem találtam még olyan embert, aki egyformán beszélt volna a művelt társadalmi osztályok társalgási nyelvét, a köznyelvet és a népnyelvet is. Inkább a már fentebb tárgyalt esetekre találtam példát, hogy t. i. a kiejtésében igyekezett a beszélő a köznyelvhez igazodni, továbbá néhány felöltő alakot vagy mondattani régiességet elhagyására törekedett. — A parasztember életében tulajdonképpen csak kétszer lehet kettősnyelvű, de akkor sem a *De Saussuri-i* értelemben. Először az iskolában, ahol a leckét a tanórákon köznyelven kell neki elmondania, másodszer a katonáskodás idején. Katonai szolgálatban a parasztlegény köznyelven köteles beszélni, de falujaheliekkel egymás között már csak a honi nyelven társalog. A katonai szolgálat idején a parasztlegény a köznyelvből több kifejezést átvesz és beszédje erősen a köznyelv hatása alá kerül. De a köznyelvi alakok különösen a köznyelvi kiejtés leperegnek nyelvéről, ha megnősül és így visszakerül faluja azonos műveltségű és nyelvű társadalmi közösségébe. Kivételes esetek természetesen akadnak. De a nagy többségnél a Tiszántúlon, az általam bejárt békés- és biharmegyei községekben, főképpen pedig Békésen és Derecskén ezt tapasztaltam. Érdekes volna azonban megfigyelni, hogy olyan nyelvjárási területeken,

amelyek a köznyelvtől távolabb állanak, pl. a göcseji, palóc, mi a helyzet?

*

A nyelv társadalmi kérdéseire tartozik az udvariasság nyelvi kifejezése is. Felületes megfigyelők és néha még a népből származó írók is azt állítják, hogy a népnyelv nem használja az udvariassági kifejezéseket. Azonban, ha közelebbről megfigyeljük a népi nyelvet, éppen azt látjuk, hogy a tiszteletet, kedvességet, szivességet, az udvariasságot a nép nyelvében is kifejezi, bár egészen más az udvariassági szó- és szóláskészlete, mint a művelt társadalmi osztályoké, helyesebben mondva, mint a mai felső- és középosztályé. Tüzetesebb vizsgálat megmutatja, hogy népünk ilyenemű szó- és szóláskincse — ahol még a polgárosodás a régi népi társadalmi rendet és életberendezést nem alakította át — nagy vonásokban az egy-két emberöltővel, olykor egy századdal ezelőtti nemesi társadalom ilyenemű szó- és szóláskincsét őrzi, természetesen kisebb-nagyobb módosításokkal. Kertész Manó az udvarias magyar beszéd történetéről írt könyvében (*Szállok az Úrnak. É. n. Révai kiadás*), nem tért ki néhány egészen futólagos utalástól eltekintve arra, hogy az udvarias kifejezések hogyan élnek a nép ajkán. Sőt mivel ezekből az utalásokból nem tudja meg az olvasó, hogy a régi udvariassági frazeológiának csak néhány csonkja él-e a nép nyelvében, vagy megvan, vagy legalább a közelmúltban megvolt az udvariasság nyelvi kifejezésének rendszere, szükségesnek tartom e kérdés felvetését is. Tudomásom szerint ezzel népnyelvkutatóink nem foglalkoztak. Irodalmi adatok híján a magam megfigyeléseire és feljegyzéseire támaszkodva bocsatok közre néhány adalékot erre az igen érdekes kérdésre vonatkozólag. Megállapításaim ismét nem az egész magyar nyelvterületre vonatkoznak, hanem csak a Tiszántúl egyik kis részére, főképpen Békés községre. Ha népi beszéd minden síkján eltéréseket idéznek elő a különböző társadalmi viszonyok, úgy ezen a téren e tényezőknek sokkal nagyobb szerepe van, és amint küzdenek egymással a régi és az új alakok a nyelvben, úgy különösen látjuk a nyelvi küzdelmet ezen a téren. S amint szállnak lefelé a korszerű művelődési javak a néphez, úgy szorítja ki az udvariasság új kifejezésmódja a régi népi megszólításokat, köszöntési módokat és a többi enemű kifejezéseket. Egyszerűség kedvéért az e kérdésre vonatkozó adataimat három csoportban tárgyalom: 1. megszólítások és köszöntések; 2. meghívási formák, ünnepélyes alkalmak idején elhangzó mondókák és rigmusok; 3. levelek.

1. **Megszólítások és köszöntések.** A népi társadalomban a társas érintkezésnek csakúgy megvannak az állandó formái, mint a műveltebb rétegekben. Sőt a népi udvariasság még szigorúbb és merevebb szabályokat és követel-

ményeket ismer, és ezekkel senki sem helyezkedhetik szembe. Csak mások a megnyilvánulási formák, mint a közép- és felsőosztályban. Bennünket most a nyelvi formák érdekelnek. Szülőknek, rokonoknak, idősebb embereknek, vagy rangban, módban feljebb állóknak a tiszteletet nyelvileg is meg kell adni. Az udvariasság kifejezése Békésen idősebbek felé mindig a magázás, lefelé tegezés.¹ Ha néhány évvel idősebb a megszólított, akkor azt már magázzák, nem úgy, mint a középosztályban, ahol 10—20 évvel fiatalabbak is tegeződnek az idősebbekkel. Magázás és tegezés kérdésében nem a vagyoni helyzet és társadalmi szerep, hanem az életkor a döntő. Ha azonban nagy vagyoni és társadalmi különbség van a beszélők között, azaz, ha a fiatal sokkal módosabb, vagyonosabb, akkor az idősebbik is magázza a fiatalabbat, így pl. az öreg szolga, béres, juhász, napszámos nem tegezi a gazdát. Bár előfordul az is, hogy ha az öreg cseléd már régen a családnál szolgál, azaz kisgyerek korától ismeri a gazdát, akkor tegezi. Rokoni köteléken kívül az idősebb férfi a fiatalabb nőt tegezi és viszont az idősebb nő a fiatalabb férfit tegezi. Egykorú férfiak és nők kölcsönösen tegeződnek. Ha azonban nem ismerik jól egymást, akkor az idősebb sem tegezi a fiatalabbat. A teljesen idegent, ismeretlent, más faluból valót magázzák. A férj a feleséget tegezi, de az asszony magázza az urát. Csak újabban kezd terjedni a kölcsönös tegeződés, de csak a fiatalabb és polgárosodott házastársak között. A vőlegény is tegezte és tegezi a menyasszonyát, a menyasszony viszont a legújabb időig magázta, sőt sok helyt még ma is magázza vőlegényét. A testvérek tegeznek egymást. Ha nagyobb korkülönbség van köztük, akkor a fiatalabb az idősebbet magázza és keresztnevének kívül *bátyámnak*, vagy *nénémnek* szólítja.

Az apát ma *idésapám*, az anyát *idésanyám* szóval szólítják meg, a nagyapát *nagyapámnak*, a nagyanyát *nagyanyámnak* szólítják meg. Pl. *Aggya ide aszt a kendőüt idésanyám. — Jőjjik márn be idésapám!* A szülőket régebben — s az öregebbek ma is — a nagyobb tisztelet jeléül *idésapámuramnak* és *idésanyám-asszony*nak szólították. Kovács Mihályné, Kun Zsófia 50 éves gazdaasszony pl. így szólította meg édesapját, Kun Istvánt:

Kovácsné: *Aggyon Isten jó napot, idésapámuram.*

Kun I.: *Na hogy vattok jányom?*

Kovácsné: *Köszönöm, idésapámuram, nem jól.*

Kun I.: *Na mi?*

Kovácsné: *Júlcsa nagyō rosszúl lett.*

De nemcsak megszólításokai mondják: *idésapámuram*, *idésanyámasszony*, hanem ha róluk beszélnek is. Így pl. az

¹ A békési népi udvarias beszére vonatkozó megfigyeléseimet megerősítette és több ízben kiegészítette Szabó István barátom. Fogadja ez úton is hálás köszönetemet!

idézett Kovácsné Kun Zsófia így beszélte el álmát: *Az íccaka aszt álmostam, hogy idēsanyámasszony (régen meghalt édesanya) írtem jött és asz montam neki: Mēgyēk idēsanyámasszō, mán indūlni akarok, ūdba vaggok.* Ehhez hasonló példa: *Idēs-apámuram míg mēgvōut, mennyivēj jobbā vōut.* (Dohányos Gáborné 68 éves gazdaasszony.) Ezeket a szép megszólításokat csak az idősebb és módosabb gazdacsaládoknál lehet még hallani, ahol a régi patriarchális életforma még ma is él. Az *idēs-apámhoz* vagy *idēsanyámhoz* régen a *kend* is hozzájárult, ma már csak ritkán lehet hallani. *Hū vōut kend idēsanyám? — Zszusa nénédnél. — Hád Zsōujfit mír nē vittē kend ēl?* (Anya és leánya.)

A férj a feleséget nemigen szólítja keresztnevén, hanem *hállott hé* vagy *hé* megszólítással kezdi beszédét. Az asszony az urát régebben *kendnek* hívta, néha még ma is így szólítja meg. Újabban a *kend* elmarad s az asszony *hājja hé* megszólítással kezdi a beszédét.

Jōjjik kem má, ěnni hé. — Jōjjik csak kend. — Hājja kem mām, mēkfōūt a vacsora, vacsorājjunk. — Jōulakot mán kend? (Varga Istvánné 52 éves gazdaasszony.) — A következő beszélgetésben már nem találjuk meg a *kend* titulálást. Egy törpebirtokos és felesége beszélgetnek:

Kiss A.: *Mi lēssz a vacsora, hé? Fōüzōl, vagy nem? ěm mán ěhethék.*

Kissné: *Rípaleves.*

Kiss A.: *Nē fūtyōlhetném ěn. De ha jóū idēs, mēgēsžēm.*

Kissné: *Az ěhasnak nem kell inekszōū, csak tengiri kása mēg bōrsōū.*

Kiss A.: *Na, nē válogatok tōbbet, akārmit fōüzōl.*

Kissné: *Hājja hé, māmma nē fázott nagyō, hogy a tűzre valōūt hozta?*

Kiss A.: *A kezem mēkfázott eliggé.*

Kiss A.: *Mír nem hūszta jēl a kesztyūt?*

De ha a *kend* el is marad, az asszony a tisztelet jeléül az uráról — különösen annak jelenlétében — nem úgy beszél, hogy: *uram*, hanem úgy, hogy: *ūkēmi*. Mint ma a felsőbb társadalmi osztályban nem nevet vagy hivatali állást emlegetnek, hanem azt mondják: *ōméltósága, ōexcellenciája. Montam is ūkēminek, hogy ne hālgassik rá.* (Kiss Andrásné 64 éves.) Az *ūkēmi* nemcsak a férjre, hanem idősebb, tekintélyesebb személyekre is vonatkozhatik. Előfordul az is, hogy a férj a feleségét *annyok*-nak, a feleség pedig az urát *apjoknak* szólítja: *Hozzāl annyok ěty kis tōköt a pijacrúl, māj mēkhalok írte. — Na apjok, hoztam ěty kis tōköt.* Amely családokban ez a megszólítás el van terjedve, ott a férj feleségéről annak távollétében úgy beszél, hogy: az *annyok, annyokom*, a feleség pedig az uráról az *apjok, apjokom*.

A testvér feleségét *ánygyomnak* hívják. Az idősebb testvér feleségét, tehát a korban idősebbet régebben — és néhol ma is — *ánygyomasszony*nak hívták, ma inkább az *ánygyom* és *ánygyika* járja. Régibb állapotra mutat ez a beszélgetés Kocsis Gáborné 60 éves és Dohányos Gáborné 68 éves kiscigazdaasszonyok között.

Kocsisné : *Na hogy van anygyomasszō ? De rīg láttam kendet !*

Dohányosné : *Fonogatok.*

Kocsisné : *Hát osz mennyit jont kend ?*

Dohányosné : *Fontam vaty húsz pászmát.*

Kocsisné : *Jóul bírja ken durugjálni, hogy mán ijē sokat jont kend.*

A ma gyakoribb megszólításra példa : *Mit árúl anygyom ?*
Ēty kis pētrēsējmet.

Régebben az idősebb asszonyokat *nénémasszony*nak titulálták. Még lehet ritkán hallani. Középkorú asszonyok az öreg asszonyokat a nagyobb tisztelet jeléül hívják így.

Mészáros Gáborné 72 éves : *Segithetnél jonni.*

Kocsis Gáborné 60 éves : *Ha szereti nénémasszō, hogy mijet jonok, jonok ennyihám pászmát. — Na, jóul bírja magát nénémasszony.*

Mészáros Gáborné : *Hát szóugám, hálá Istennek még elīg jóul vagyok.*

Ehhez hasonló példa :

Kaszás Istvánné 50 éves : *Agyon Isten jóu napot nénémasszony ! Nem tudnak adni ēty lītēr tejet ?*

Makra Mihályné 70 éves : *Nem nagyō hé, mē. nekünk is kell. De bátyámuram asz monta, aggyuk oda hé, mājđ észünk mīn mást.*

Hangsúlyoznom kell, hogy ezeket a régies alakokat ma már csak a középkorúak használják az idősek felé. Ma már csak ritkán lehet őket hallani Békésen, de egy emberöltővel ezelőtt, amint összes idősebb ismerőseim állítják, ez általánosan így volt.

A *nénémasszony*nak megfelelően az idősebb férfiakat *bátyámuram*nak szólították régen. A régebbi nyelvállapotra mutat ez a megszólítás : *Agyon Isten jóu napot, bátyámuram ! — Bátyámuram aggya ide a gerebjét, māj ha ēlgerebjélünk, visszahozom.* Ma az idősebb férfiakat *bátyámnak* titulálják a keresztnévvel együtt használva, ugyanígy az asszonyokat keresztnévvel megszólítva *nénémnek*.

Kiss A. 64 éves : *Hū vóut kē, Isvám bátyám ?*

Kiss I. 73 éves : *Ēn biz azír a kis petrólijomír vóutam.*

Kiss A. : *Kikapta kem mindet ?*

Kiss I. : *Nem tudom én.*

Kiss A. : *Hiszē jár mék kennek had deci.*

Kiss I. : *A mireg ész mēg.*

Kiss A. : *Hát mi baja kennek ?*

Kiss I. : *Mos megint ojat láttam, amit nem szereték. Nem állom mők szöu nekül, osz nem teccik a menyecskének.*

Kósa János 60 éves : *Na hogy van kend András bátyám?*

Kiss András 64 éves : *Mindënnap jobban örekszék.*

Kósa János : *Még mindig vész vesszöüt? Bizik kem még magáho, hoty tuggya kend a kast kötni?*

Kiss A. : *Hát mit csinájjak, muszáj az embërnek dóugozni, amíg lehet. — Hát tē hogy vagy? Nē vagy még jobban?*

Kósa J. : *Hát én csak akkör vagyok jobban, tuggya kend, ha körúj járom a várost. Tuggya kē, használok é valami tablettát, ha ëlmik a patikába, esz mán tuggyák. Ojankor osz valameddig jobbā vagyok. Jöjjik kem, mán kend is valamikor, amikor ráír kend.*

Kiss A. : *Māj rávészëm ëccër magam, oszt ëlmik tēhozzád. Othō lészël?*

Kósa J. : *Na de mëgyék én, Isten álgya mők kendet Andrász bátyám. Sokájig nem szereték ëty hëjbe ülni.*

Kaszinói beszélgetésböl :

Hát Miháj bátyám, hozod dohánt? Aggyon ëty pipadohánt! Gyúccsá rá hé!

Ënnye bátyám, de jóu kizs dohány ez. Hū szerëszte eszt a jóu dohánt?

Példák a nénémnel kapcsolatos megszólításokra :

Kiss A.-né 64 éves : *Hogy van kē Zsuzsa néném?*

Györfi G.-né 72 éves : *Szeretnék mëkhálni.*

Kissné : *Mājd ëlhozza kennek is a jóu Isten. — Na mājd ëlviszëm kendet a fürdöjibe, ne búsujjik kend.*

Újabban a kend kezd lekopni a megszólítások mellöl :

Polgár I.-né 54 éves : *Jóu napot, Júlcsa néném. Hogy vā? Még mindig nincs jobban?*

Kiss A.-né 64 éves : *Hát hun ity, hun úgy, ëccër jobbam, mászszor rosszabbül. Hát a tē fijat hogy vā, Sára?*

Polgárné : *Hát annyiba vā jobbā, hogy it mán tud ënni. Hát má jobb egissigët kívánok, ne betegëskëgygē Júlcsa néném.*

Égészen öreg, szegényebb férfiakat öreg bátyám, asszonyokat pedig öreg néném néven szólítanak, különösen, ha nem igen ismerik. Pl. *Nízze öreg bátyám, ëlhatta kend a pipáját.* Kisgyermekök újabban a férfiakat bácsinak, a nőket néninek szólítják. Pl. *Hogy van Domokozs bácsi? Hát lehetnék jobban is. — Aggya ide a kantát Júlcsa néni!* A bácsi és néni az iskolások közt terjed, a tanyai gyermekek nem mondják. Amint az öregebbeket a fiatalok bátyámnak és nénémnek szólítják, úgy az öregebbek a fiatal nemcsak keresztnevükön szólítják meg, hanem *ëcsémnek* és *húgomnak* is hívják. Nagyobb tisztelet jeléül néha *ëcsémuramnak*, vagy *húgomasszonynak*. Az idősebbek úgy mondják, hogy régen az *ëcsémasszony* is divatban volt. Az idősebbek az egészen fiatalokat *fijamnak*, vagy *jányomnak* is szólítják.

A sógort *sógorom*nak szólítják, vagy *kenddel* megtoldva, vagy anélkül. Pikó Sándor 56 éves napszámba is járó törpebirtokos és Kiss András 64 éves törpebirtokos beszélgetése:

Pikó: *Hát hājja kē sógorom, ha nem jóu a kas, hát Isten álgya mēk kendet.*

Kiss: *Rēndbe vā sógōr. Hoz vissza a búzát, oszt akkōr nem bánom, ha má ha ēlmíssz.*

Pikó: *Hát hājja kend, de mán mēgōürettem a búzát.*

Kiss: *Az nem bāj, hoz vissza az árát.*

Pikó: *Hát hājja kē sógōr, harakszik kem még?*

Kiss: *Mos sē harakszok jobbam, mint tēnap.*

Pikó: *Hát akkōr nem hagyom it kendet, jobban igyekszék kötni. — Vam még kentēknek sok vesszőűje? Mennyit kötöttek kentēk?*

A sógor elnevezés nemcsak a sógoroknak jár ki, hanem a távolabbi rokonoknak is.

A keresztkomát *komámuram*nak, a feleségét *komám-asszony*nak hívják és ezek a szülőket ugyanígy. Pl. Egeresi Lászlóné 50 éves: *Mikōr jönnek komámuramék hozzánk?* Orosz Pap János 52 éves: *Māj ha szūnik a dóugun, maj ēlmēgyūn komámasszō.* — A komaság azonban nemcsak a keresztszülőkre terjed ki, hanem a fiatalkori jópajtásokra, cimborákra és azok feleségére is.

A komán kívül a *szomszíd* is gyakori megszólítás a békési népnyelvben, ugyanígy a *szomszídasszony* is. Szomszédon azonban nemcsak a közvetlen szomszédot értik, hanem a távolabbi szomszédokat is, vagy azokat, akikkel régen szomszédok voltak, vagy a földjük, kertjük szomszédos egymással: *Hova mēgy a szomszíd? Mēgyēk āra fēl szíjjēl nízni.*

A béres a gazdáját *gazduram*nak szólítja, de még inkább keresztneven *bátyámmal* megtoldva. Napszámosok, részesmunkások bizalmasabb viszonyban keresztneven szólítják munkaadójukat, ha idősebb, akkor bátyám szóval is megtoldják.

Természetesen az udvariasság nyelvi kifejezésének is számtalan módja, lehetősége és árnyalata van. Ez a műveltség, társadalmi és vagyoni helyzet s a polgárosultság foka szerint változik. Békésen úgy tapasztaltam, hogy a nagyobb tiszteletet jelző megszólítások, mint *idēsapámuram*, inkább a módosabb gazdáknál őrződtek meg, a szegényebeknél ezek hamarabb eltűntek. A *kend* megszólítás szülőkkel kapcsolatban egyre ritkább. Éppen így ritka a *néném*mel és *bátyámmal* kapcsolatban is. A családi és rokoni bizalmas megszólításokban a *kend* kezd kiveszni. Már a feleség sem igen kendezi az urát, de azért magázza. A *kend* csak az öregebbeknek jár már ki. Sőt azt is meg lehet figyelni, hogy nem jelent már mindig megtiszteltetést. Így a módosabb, vagyonosabb gazdát a szegényebb ember nemigen kendezi. Mindenesetre a beszélő hangsúlyozá-

sától, hanghordozásától függ, hogy a kend tiszteletet fejez-e ki, vagy pedig rideg, kimért megszólítás-e csupán. A kend helyére a *maga* lép.

Az eddigi idézetekből kitűnt, hogy a békési parasztember udvarias beszédben nem használ udvariassági segédigét, mint *tetszik, méltóztatik*. A tiszteletet, kedvességet, szívességet, óhajt, kérést, felszólítást a beszélő hangszínevel, arcjátékával és főképpen kézmozdulataival fejezi ki. Érdekes, hogy míg a többi udvariassági nyelvi formula leszállt a néphez, a középosztály *tetszik* igéje csak újabban és most is nehezen kezd terjedni. Talán az ennek a magyarázata, hogy a megszólítások: *kend* (< *kegyelmed*), *édesapámuram*, *édesanyámasszony*, *bátyámuram*, *nénémasszony* stb. régi magyar kifejezések, a *tetszik* idegen hatásra terjedt el. Kertész Manó nem tisztázta ennek az eredetét. Érdekes volna tudni, hogy milyen idegen, talán latin vagy német kifejezés hatása alatt alakult ki a *tetszik* ige mai használata. Békésen az öregebb emberek művelt emberekkel való érintkezés közben sem használják még a *tetszik*-et. Pl. (Hogy van a felesége?) *Hát megvā hājja, de nagyō fállājja, ahun kivēttik a nyóucadik óudālbōrdāját. — Így vagyuj mi ijē ramagyba, tuggya tanár úr.* De a fiatalabbak és a művelt emberekkel gyakrabban érintkezők, a módosabb gazdák és feleségük, gyermekeik legalább is művelt emberekkel szemben használják már a *tetszik* igét: *Tessig bējjep kerūlni, tanár úr. — Engēm meg mindīg megmocskōlnak a kōrbe, teccik tudni, mēr házgonnok vagyok.* A legújabb nemzedék nyelvében az iskola és egyéb művelődési tényezők hatására bevonult már a *tetszik*. Pl. *Idēsanyām tessik mán ide adni a kendőjūt.* (14 éves kislány.)

Polgárosodó iparosok, kereskedők használják a *kérem* szót is. Pl. *Nem akār fizetni, kērem, osz muszāj vóujt a járászbiruśákho ēlmenni vele.* — A polgárosodás hatása alatt keletkezett a nagygazdánál és előljárósági, képviselőtestületi tagoknál a már fentebb idézett *kirlek alásan*. Újabban kezd elterjedni a *lęgyē szives* használata is. A *tessék, legyen szives, kérem* alakok első sorban a cselédség, továbbá az iparosok és kereskedők nyelvében terjednek.

A köszöntések a következők: *Agyon Isten jój rēggēlt (napot, estét)! Agyon Isten jóuccakát, vagy jóuccakát!* A felelet rá: *Agyon Isten! Elkōszōnésnél Isten ālgya mēg!* — a legáltalánosabb. Használják továbbá a *jónapot kívánok* és *mindē jójt kívánok, jój egissigēt kívánok*-féle köszöntéseket is. A módos gazdák gyermekei szüleiknek most már *kezit csokolomot* is kezdenek köszönni.

2. Névnapi köszöntők, szerencse- és részvét-kívánások, keresztelői és lakodalmi hivogatók és *rigmusok*. A névnapi jókivánságok kifejezésének állandó nyelvi formája van. Békésen a kisgyermekek verssel fejezik ki a jókivánságot. Valamikor a verseket a felnőttek mondták el.

Ezek nem mind népi eredetűek, sokszor felülről leszálló művelődési javak, stílusuk elút a népi stílustól, kifejezőképességük sem népi, nyelvi szempontból azonban csak érdekesek, mert köznyelvi és népnyelvi keverékalakok fordulnak elő bennük. Így pl. *i*-zés nem mindig érvényesül bennük, a békési nyelvjárásra jellemző *óu*, *őü* diftongusok helyén legtöbbször *ó*, *ő* hang van.

*Ma szent János napja
Hājnāl csillagára
Fēlderül gyönyörű tündöklő sugára
Soha szomorúság ne jőjjön egére
Sēm sēmmi változás kedves életére
A bánat siralom távozzom messzire
Inkább ehējjet öröm származzō szivire.*

(Hidvégi János 56 éves csősz.)

*Az ék sötéd gyászát immár lēvellette
Piros hājnāl magát szembe festēgette
Már kívánt hājnala ismét fēlderüle
Mējjē Sándornak is szive mēgőrrüle
Kívánom, hogy e nap légyen öröme
Éltesse az Isten sok számos évekre.*

(Dohányos Mihályné 35 éves napszámos.)

*Őrvenygy és őrvendēzz
Hangos énekszōvāl
Vigaggy e máji nap
A te pátrónoddāl
Tārcson mēg az Isten
Tēged szerencsésen
Sok szép József napját
Ért sok esztendőkke
Tőüjjenek napjajid
Mék hosszú idejig
Mék számos évejig
Mestor esztendejig
Bóldogok átālho
Valamig élsz itten
Légy jó reménységben
Hóltod után mennybe
Őrvendetes. dix.*

(Apáti Mihályné 51 éves napszámos.)

*Szép ragyogó napnak
Tündöklő sugára
Derics ki fényedet*

Sándornak napjára
 Tündöklő fényeddel
 Borizs be az eget
 Soha ne hozzō rád
 Sēmmi bús jēlleget
 Végre midōn ēljön
 Életet hatóra
 Anygyali tábōr lēlkedet ot várja
 Ot légyē lēlkednek mēgdicsōült vára.

(Kertész Lajos 60 éves csōsz.)

A köszöntőkben előforduló idegen szavak: *pátrónod, mestor* (?) *esztendejig*, az elkorcsosult és értelmetlenné vált részek, pl. a fentebb idézett versben: *bóldogok átālho* mindjobban mutatják, hogy fűzfapoétáknak, verscsinálókknak a néphez leszállott verseivel van dolgunk. A sok bibliai vonatkozás (pl. egy általunk nem idézett versben: *Kolintuzsba jártam embērség tanulni a Vērēs tengerēm mēj csudákat láttam*) és a sok kenetes kifejezés, a versek és köszöntők vallásos hangulatú befejezése azt mutatja, hogy valószínűleg tanítók, rektorok, papok, debreceni legátusok, a debreceni Kollégium diákjaitól származnak e versek. És hogy nem népi eredetűek, mutatja ezt a többi bizonyítékon kívül a versek kevert nyelvűsége is. Módszertani szempontból fontos megemlíteni, hogy a népnyelvkutató e verseket úgy jegyezze fel, ahogy hallotta. Kezdő kutató hajlamos arra, hogy a verseket az illető vidék nyelvjárásába átírja, gondolván arra, hogy egyéni változtatásokról, uraskodásról van szó, pedig e változtatással meghamisítja a verseket. Így azok sem nyelvi, sem folklorisztikai szempontból nem érnek semmit.

A felnőttek Békésen nem versben, hanem kis köszöntő formában fejezik ki jókívánságaikat. Pl. *Engeggye az Istē, hoty több András napot írnessünk erőüvel, egissiggēl, bikessiggēl, szívembül kívánom.* — *Vagy: Engeggye az Istē, hoty töb nevenapját írnessēn erőüvel, egissiggēl, eszt is tōjccse ēl bikessiggēl, párostúl, családostúl, úty kívánom.* — *En is asz kívánom, amit az előjttē valōy.* Az *Isten tārca mēk továbbra is családostúl eggyütt, tōpszōr írnessē a nevenapját.* Ugyanilyen köszöntőket jegyeztem fel a biharmegyei Vértesen és Nagylétán is. Nagylétán továbbá illet: *Engeggye meg az Istē, hoty több ijē jeles napokat írnessünk.* Felelet rá: *Úgy engeggye az Istē, hoty írjün minynyáján.* Koccintásnál: *Isten ütessēm minnyájunkat.* Ültesse helyett néha *éltesse* alakot mondanak Békésen és másfelé is. Ez a szó ugyanis még nem honosodott meg teljesen a népnyelvben.

A leányoknak férjhezmenetelük alkalmával szoktak ugyan szerencsét kívánni, de ennek nincsen még kialakult állandó nyelvi formulája, annyival is inkább, mert a vendégek helyett

legtöbbször a vőfély fejezi ki a jókivánságokat. Ez pedig beletartozik a lakodalom szokásaiba és szertartásaiba. Nem állandósult, nem kötött szerencsekívánatok közül illet jegyeztem le Békésen: *Hád Zsóúfi sok szeréncsét, bóldokságot aggyon az Isten!* Nagylétán illet hallottam: *Sok szeréncsét, bóldokságot kívánok az új pároknak.* Kisgyermek születésekor ezt mondják Békésen az anyáknak: *Aggyon az Isten elmént erőüt hëjjét több erőüt, egíssigét!* Nagylétán egy 60 éves asszony így fejezte ki kívánságát: *Élment tereh hëjjett aggyon az Isten ezerannyit!* Továbbá ilyen jókivánságokat jegyeztem fel még Nagylétán: *Aggyík az Isten a szabadulás után erőüt, egíssigét, hogy örömet tanájj a kizs gyërmegbe.* — Haláleset alkalmával Békésen, mikor elmennek *halot látni*, vagy virrasztani, kifejezik részvétüket, de ennek sincs állandó nyelvi formulája, a beszélő maga alakítja gondolatait, nem kap kész sémát, mint pl. a névnapi jókivánság kifejezésekor: *Hát szëgím mëkpihent. Nyúaggyig bikibe.* Újabban Békésen ezt mondják: *Fogaggyátok részvétémet!* — Vagy: *Fogaggya ószinte részvétémet!* A középosztálynál használatos részvételő nyelvi konvenció így száll tehát le a néphez, de hogy még nem gyökeresedett meg teljesen, mutatja az, hogy a részvét szót nem *i*-zö alakban használják. A biharmegyei Nagylétán, Vértesen úgy tapasztaltam, hogy ott a haláleset alkalmával történő részvételő látogatáskor állandó nyelvi formula használatos: *Az Isten nyuktassa a mekhöltakat, az ilöüket vigasztájjja.* Vagy: *Vigasztalóudást kívánunk.*

A disznótorra való meghívásnak nincs állandó nyelvi formája Békésen és nem találtam az idézett biharmegyei községekben sem. A közösen végzendő kaláká-munkára való meghívás közvetlen szavakkal történik. A lakodalomba vagy keresztelőbe való meghívásnak és általában a lakodalomban és a keresztelőn elhangzó minden mondókának azonban állandó formája van. Maga a leánykérés, a vendégek meghívása, a csigacsinálásra való meghívás stb. szertartásos pontossággal történik. A meghívást a vőfély végzi, ugyanő mondja a lakodalom majdnem minden mondókáját: Éppen ezért vőfélynek csak olyan embert hívnak, aki tud beszélni. A násznagyoknak már kevesebb szerepük van. Hosszú volna idézni a leánykérés és a lakodalom vagy a keresztelő összes rigmusait. De nem is szükséges, mert e rigmusok nagyobb részét nem népi eredetűek. Régi kézírásos, — újabban — nyomtatott vőfélykönyvekből tanulja meg a vőfély, 'vőfély' a mondókákat. Ügyesebb, találékonyabb vőfély alakítgatja a hagyományozott szövegeket. Nyelvi szempontból ezek megint olyan jelentőségűek, mint az alkalmi költészet többi termékei, mint a fentebb tárgyalt névnapi köszöntők. Példa lakodalmi rigmusra Békésen. Menyasszony búcsúztatója, mondja a menyasszony vagy a vőfély:

Eggy őj napot értem
 Mějjet nem reméltem
 Kedves fajokkal az imént összekéltem.
 Istē színe előtt hitét mékkötöttem
 Hittél tett eskümet kinek köszönhetem?
 A jó Teremtőmnek.
 Az diktálja lélkem
 Tartoznám én esz még másnak is köszönni
 Édes jó szülémnek, kik mekszüntek élni.
 De a végzés rendélt nékem más jó apát, anyát,
 Akigbe jéllelém az élhunyt szülém párját.
 Ím ez a jó anyám, ki pártomat fogja
 Ki hű szívü fáját nékem férjül atta,
 Húséges ayérméke hőltomig maradok.
 Becseseb jutálmát ennél nem athatok
 Mer a húsíges szív drágább az aranynál
 E csalárd világnak mindē vagyonánál.
 Áldás és békesség, velünk hosszú élet
 Min ketten kívánnjuk szívüjből ezeket.

(Elmondotta : Apáti Istvánné.)

Példa Békésről a keresztelő rigmusaira : Meghívás a keresztelőre. Mondja a bábaasszony : *Általam tisztélettél hívatlya Kovádzs Gábor uram, Kovádzs Gáborné asszonyom Szabó Miháj uramat és Szabó Mihájné asszonyomat, mint kedves kérészkoma uramat és komaasszont, hogy az újszülött kislányukat csütörtökön a kérészvízre szíveskégyék jéltartani és a kérészkomaságot élfogadni. Azután éty kis ebédre szíveskégyenek méktisztlélni őket.* (Szabó Lászláné.) A lakodalmi és keresztelői mondókákban merev a nyelvi konvenció. Ezek szinte önállóan élnek, nem a népi nyelvben, nem hasonulnak hozzá. Írásban történő rögzítésük s a rendes népi beszéd-től elütő stílusuk őrzi a nyelvi különbségeket is. Népi nyelvi szempontból csak keverékjellegük miatt érdemelnek említést. Egyúttal példák arra is, hogy a felsőbb társadalmi rétegek művelődési javai hogyan szállnak le a néphez.

3. *Levelek.* A népi leveleknek is megvan a kötelező formája. Levelet nem tud mindenki írni. Az egyszerű ember számára a levélírás nagy gond. Többektől hallottam, hogy az 1914-es világháborúban sok katona a barátját kérte meg, hogy írja meg helyette a levelet, ha az írás-olvasást ismerte is. Volt a kezemben Békésen egy kéziratot könyv, amelyben névnap-i köszöntők, lakodalmi rigmusok mellett levélminták is voltak. Bennünket a levelek nyelvi konvenciói érdekelnek. Népi leveleket Békésen és a biharmegyei Hosszúpályiban gyűjtöttem. Van egy-két levelem a gömörmegeyi Óbást községből, tehát palóc vidékről is¹.

¹ Az óbásti leveleket Kovács István barátomnak, a hosszúpályi leveleket meg Papp László tanítványomnak köszönhetem.

A következőkben ezek adatait használok fel. A címzés eredeti helyesírással közölve a következő : *Tisztelettel Gáll Sándor édesapámnak Bihar Megye Hosszúpályi. Vagy : Měj Tisztelettel Gáll Sándor édesapámnak stb. Vagy : T. czim Gáll Sándor édesapámnak stb. — T e Budai János részére Békés Megye Békés. V ker Zrinyi uca 31. Újabban már így is címezik a leveleket : Tek... Budai János részére stb. A levél keltezése után a megszólítás következik. Néha ez el is maradhat. Minden levél a jó egészség kívánással kezdődik : Kelt levelem 1916 VII 21. Kedves jó szüleim kívánom Istentől hogy ezen lapom találja mindnyájukat ojan fris jó egészségbe mint nekem van. Mer hálla Istennek én egészséges vagyok stb. Ugyanezen lap befejezése a következő : Tisztelem az egész rokonságot jó egészséget kívánok Isten velek velem is. Feladó Gáll Lajos II/3 Népfelk. zlj. 19. hegyi dandár 8. század. Tábori posta 254. E levelet Gáll Lajos küldte szüleinek Hosszúpályiba, a következőkben testvére, Gáll Sándor leveleiből idézek ; mégpedig a lap sorbeosztását is visszaadom :*

Kedves jó szüleim

*Kívánom a jó istentől hogy
Ezen pár sor írásom a legjobb
Egésébe találja mindnyájukat
Engemet még a leg job egészségbe
Hagyott it a mesze távolba*

.....
.....

*.....Egyebet most
Már nem írok jó egészséget kíván
ok minnyájuknak isten velek velem is
Szerelő fiok Sándor.*

A befejezések változatosabbak, csak ezeket idézem : *isten velek velem is. Maradok Szerelő fiok a hideg síromig Sándor Tisztelem Szántóékat és Nagyékat mind a két családot írják meg a címjét ha kapnak tőle levelet. — A szokásos záradékban néha ez is szerepel : maradok hű fiok a hideg sírig Sándor. — A fentebb idézett Hosszúpályiba való Gáll Lajos egyik levélzárása ez : Kívánok Fris jó egészséget Boldogh viszont láttást Maradok Hállás gyermekek. Lajos Isten velek. Továbbá tisztelem és köszöntöm az egész Rokonságot. Kívánok nekik is fris és jó Egéségett. Már nem bánom ha nem írnak is Mert nem hiszem, hogy itt Találl. Zárom soraim Isten velek velem is Lajos.*

A fent idézett Gáll Sándornak testvérehez, Gáll Lajoshoz küldött egyik lapját teljes terjedelmében közlöm, így legalább e levelek stílusából is tudok ízelítőt adni : *Kelt Debreczen. 1917, XI/hó 9. Szerbusz kedves testvér Jó napot jó egészséget kívánok Én nekem legyen hálla a jó Istenek fris és jó egészségem van Mejhez neked is hasonlót kívánok. Továbbá Tudatom veled hogy a hozám*

intézett Soraidatt meg kaptam a mejbe kérdezed kedves testvér hogy itt Leszek e még Debreczenbe a mikor te haza számítol jöni Ha te ugy számítol mint én akor itt leszek mert én ebbe az évbe itt jogok leni egész Biztosan (A záradékra, mivel a lap betelt, nem került sor.)

Békésről egy újabb keletű levelet idézek Pankotai Jánostól: *Kelt levelem 1940 VIII hó 30-ik. Ezen lapom jris jó egészségben találja magokat ojanba mint engemet hagyot hála Istenek... Tisztelem magokat jó egészséget kívánok A mesze távolból Áldja meg az Isten levelem olvasóját és halgatoját Isten velek és velem.* Fel kell hívni itt a figyelmet e levél szép záró soraira, ami a békési népi levelekben gyakori. Ugyanezen levélíró másik befejező sora a következő: *Maradok tisztelettel hozzáok a távolból Tisztelem Jani bátyámat és magokat Isten velek Pankotai János.*

Hogy e levelezési forma nemcsak a Tiszántúlon van meg, mutatják az Óbástról, palóc nyelvterületről való leveleim is. Ezek közül kettőből idézek: *Kedves gyermekeim pársor irásom küldöm hozátok, mely a legjobb egészségbe találjon mind a ketőtök* Egy másikban egy kisleány a bátyjának ír: *Kedves Pista! Tisztelettel küldöm hozzád ezt a pársorirásom mely a legjobb egészségben és életben találjon stb.*

E levelek legjellemzőbb tulajdonsága az, hogy majd mind-egyik jó egészség kívánással kezdi és némelyik azzal is végzi. A népi levelek kötött formái arra mutatnak, hogy itt szintén felülről alászálló művelődési termékkel van dolgunk. A nép a nemesi társadalomtól tanulta el e levelezés stílusát. Természetesen azonban átvétel közben alakított rajta. De az átvett formákat megőrizte, míg az átadó társadalmi réteg már újabb levélstílust termelt ki. A mai levélírásnak is épügy megvannak a kötelező formáságai, mint a réginek. A népi levélstílus a régi, néha évszázadokkal ezelőtti alakokat őrzi. A jó egészség kívánása nem szerepel most a levelek elején, de a *Magyar Levelestár* II. kötetében (*Magyar Hölgyek Levelei* 499 drb. 1515—1709. Közli: Deák Farkas. Budapest, 1877) lapozva, azt látjuk, hogy a bizalmas levelek majdnem mindegyike a jó egészség örvendetes tudomásulvételével és kívánásával kezdődik. Pl. 1551-ből Révay Sónia így ír Révay Mihálynak: „*Szolgálatomnak ajánlásának utána szerelmes uram öcsém az te Kd egészségét és az én szerelmes asszonyom és menyemet és Babka asszonyét, nagy szívem szerint kívánám hallani. Én is az Úr Istennek akaratiából jó egészségben vagyok*“ stb. (I. m. 8) — 1554-ből Paxy Anna Pestyén Andrásnak „*Köszönetemnek utánna jó fiam kívánám az Úr Istentől egészségedet és minden jódat.*“ (I. m. 18) — 1563-ből Batics Anna férjének: „*Szolgálatomnak utánna szerelmes én edes uram kívánom az Úr Istentől te Kdnek egészségét és hosszu életit mi es Istennek hála jó egészségbe vagyunk mind asszonyomékkal és mind gyermekekkel*“ stb. (I. m. 31) — 1668-ból Kamuti Kata Serédi Benedeknek: „*Adjon Isten minden jót fiam Serédy*

Benedek! Jó egészségedet kívánom Istentől. Ez levelem találjon jó egészségben“ stb. (I. m. 345) — 1707-ből Révay Erzsébet Radvánszky Jánosnak: „*Kívánván tudni, mint lévén ketek édes öcsémuram, ezen leveletem bocsátottam Kd. látogatására, kívánván jó egészségben, szerencsés órában találja Kdet*“ stb. (I. m. 422) — Az idézett két utolsó levél bevezetése nagyon közel áll a mai népi levelek kezdéséhez. Kifejezi azt a kívánságot, hogy a levél az olvasóját jó egészségben találja.

A népi levél a letűnt korok nyelvi és stílusi hagyományait őrzi, amint a népi udvariasság többi megnyilvánulása is a régi ünnepélyes, tiszteletteljes, kegyes formulákat őrzi és ápolja. Így ment meg a népi műveltség sokat a multból. De amint az életformák és életkörülmények megváltoznak, átalakul és lassanként kicserélődik a művelődési anyag is. Az átvevő tovább őrzi mint az átadó, de lassanként ez is feladja a régi és korszerűtlenné váló alakokat. Így változik a népi udvariasság nyelvi kifejezése is. És ami ma még újszerű, és szokatlan a népnyelvben, lehet, hogy egy-két emberöltő múlva talán már régies alak lesz.

Debrecen.

Végh József.